

АБАЙ ПОЭЗИЯСЫ МЕН ӘУЕЗОВ ПРОЗАСЫНЫҢ ҮЙЛЕСІМДІГІ

М.Әуезовтің алғаш әңгімелері мен атақты повестерін жазған тұста-ақ оның суреткерлік шеберлігі еуропалық деңгейдегі жазушы деген бағаға ие болғаны бүгінгі жұртшылыққа белгілі. 20, 30-шы жылдары жазған прозалық шығармалары ұлттық әдебиетімізде жаңашылдықтың жаршысы болды. Сан алуан ұлттық рухани игіліктерімізді жаңғыртып, екшеп, жаңа түрмен алдымызға әкелді. Әуезов прозасына тән ерекшеліктер мынадай: пейзаж бен адам психологиясы астасып жатады, оқиға желісі реалистік дәлдікпен беріледі, көркем шығар-

мадағы кейіпкерлер психологизмі терең жарасыммен сипатталады. Қай кезеңде, қай туындысын алсақта, Әуезов әңгімелерінің тақырыбы мәңгілік мәселені қозғайды. Қазақ халқының өткен тарихын айтып, ел тұрмысының шынайы болмысын баяндап, адамдар тағдырының шындығын суреттейді.

«Мұхтар Әуезов – кесек тұлға, таным тамырлары шенгелдене ұйысқан күрделі талант иесі. Оның жан сарайын түсінуге тырысу да талантқа көрсетілген тағзым. Оның... өміртанымын, көзқарасын сөз еткенде ұлы Абайдың рухани дәстүр-ірісіз

талдау мүмкін емес. Онсыз Мұхтар тұлғасы толық ашылмайды», – дейді ғалым-жазушы Т.Жұртбай [1; 10].

Мұхтар Әуезов шығармашылығының нәр алған негізгі қайнар бұлағы – Абай мұрасы. Абай мұрасынан нәр алып сусындаған, ақын дәстүрін бойына сіңіріп өскен М.Әуезов оған рухани жағынан өте жақын болып кеткен. Абай мұрасы Әуезовтің шығармаларында көрініп, өзгеше үйлесімдікпен жалғасып, келісімді тұтастықпен түрленіп отырады. Әуезовтің әр шығармасында Абай поэзиясының, ақын қарасөздері әсерінің іздері сайрап жатады. «Менің тілімде Абай тілінің өрнек, бояуы бар», – деп М.Әуезовтің өзі айтқандай, жазушының «Абай жолы» роман-эпопеясында Абай мұрасы көрініс беріп, прозалық туындыларында ақынның тіл өрнегі, ой желісі молынан кездесіп, әр шығармасында ұшырасып отырады.

«Әуезов Абайды тану арқылы өз халқының тыныс-тіршілігін терең білді, қам-қаракетін, қайғы-қасіреті мен шаттығын, аяулы арманы мен нұрлы үмітін, тарихи болмысы мен бүгінгі бітімін терең ұғынды», – дейді белгілі жазушы Әбіш Кекілбаев [2; 11].

М.Әуезовтің «қара сөз қаламгері» деген атын шығарған «Қыр әңгімелері», «Қыр суреттері», «үйлену», «Сөніпжану», «Кім кінәлі» атты әңгімелері еді. «Ал жазушының «Ескілік көлеңкесінде», «Кім кінәлі», «Сөніпжану» әлпеттес шығармалары кең тыныста және шебер жазылған», – деп баға береді Ы.Дүйсенбаев [3; 8].

Жазушының прозалық туындыларынан Абай тілінің өрнектерін іздей қалсақ, оның әрбір шығармасынан ақынның сөз кестелеріне тап боламыз. «Ескілік көлеңкесінде» атты әңгімесінде бас кейіпкер байдың ерке қызы Жәмешке ғашық болып жүрген Қабыштың арманын жазушы былай деп береді: «...Қалай да болса, Жәмеш жарық айлы түнде, оңаша тоғайдың ішінде алғашқы рет Қабышпен көрісетін болса, соның өзі де жас жігіттің бұл күнге шейін басынан атқармаған рақаты болмақ» [4; 370]. Сондай-ақ «Кім кінәлі?» әңгімесінде: «Тыстағы жарық ай, тыныштыққа батқан желсіз түн, ұйықтаған ауыл, жым-жырттықпен қалғыған салқын ауа көңілін басып тұрған ауырлықты бір мүйнетте сергіткендей» [4; 289]. Бұл үзінділердегі *желсіз түн, жарық ай* деген тіркестер Абайдың «Желсіз түнде жарық ай» өлеңіндегі тармақтан алынып отыр. М.Әуезов бұл тіркесті ақын өлеңінен алып арнайы дәл осы жерге пайдалануды көздемеген сияқты. Себебі Абай өлеңіндегі «желсіз түнде жарық ай» тіркесі жазушының «Абай жолы» эпопеясының

бірнеше жерінде, сондай-ақ көптеген әңгімелерінде жиі қайталанып отыратынын байқауға болады. Абай мұрасына қанығып өскен М.Әуезовке ақынның тілі өте таныс, бойына жақын болып кеткен. М.Әуезовтің Абайды білгені соншалық, соған рухани бар болмысымен сіңісіп тұтасып кеткен. Демек, М.Әуезов Абайдың кейбір сөздерін өз жанынан дағдылы түрде қолдана берген деуге болады. Осы ойымызды профессор М.Мырзахметұлының сөзімен дәлелдесек: «Абай мен Әуезовтің рухани сабақтастығының басы олардың сөйлеу тіліндегі рухани тұтастықта жатыр. Абай шығармашылығындағы сөздік қордың бәрі де М.Әуезовтің сөздік қорының үйірінен табылады. Бірақ құрғақ қайталанбайды, қайта сынғырлап аққан бұлақтай үйлесім тауып, өнерлі тілге айналады. Абай поэзиясындағы ақындық тіл мен М.Әуезов прозасында жаңарып кестеленіп барып түрленіп қолданысқа түскен тілдегі табиғи үйлесімді танимыз» [5; 4].

«Ескілік көлеңкесінде» әңгімесін ары қарай оқысақ: «Ең болмаса, бүгін осыны бір өкіндіріп кетеміз. Содан кейін оқ тиген киіктей жаралы боп кете барсын» [4; 370]. Осы жерде Жәмешті оқ тиген *жаралы киікке* теңейді. Бұл Абайдың Пушкиннен аударған «Татьяна сөзіндегі» мына өлең жолдарын еске түсіреді:

Сен жаралы жолбарыс ең,
Мен киіктің лағы ем [6; 202].

Абай аудармасында Онегинді жаралы жолбарысқа, Татьянаны киіктің лағына балайды. Ақын өлеңіндегі метафоралық қолданыс жазушы әңгімесінде күрделі теңеу арқылы беріледі. Осы сияқты мысалды Қабыштың Жәмешпен кездесуге бара жатқан сәтін суреттеген тұсынан да кездестіреміз. «Қабыштың көңіліне еріксіз діріл кірді. Жүрегі лүпілдеп, буынынан сүлдер кетіп, Жұматайдың не бұйрығына болса да көне бергендей» [4; 371]. Махаббат сезімінің терең психологиялық иірімдерін білдіретін Абайдың «Қызарып, сұрланып» өлеңіндегі әсерлі сөз кестелерін М.Әуезов қыз бен жігіттің кездесу сәтіне келісті шеберлікпен өрнектейді. Салыстырып көрейік:

Қызарып, сұрланып,
Лүпілдеп жүрегі
Өзгеден ұрланып
Өзді-өзі керегі [6; 148].

Абай ғашықтық сезімді, махаббат мұңын аса бір шабытпен, беріле құлаған ынтық сезіммен жырлайды. Ынтық болып, зорға қосылған қос ғашық өзгеден ұрланып тіл қата алмай біресе қызарып, біресе сұрланады. Ақын ғашықтық сезімді осындай табиғи күйде, аса інкәр күйде табысқан тылсым күштің

жанды суретін осылайша шебер жырға қосады. Осы өлеңдегі сезім иірімдерін білдіретін сөздерді жазушы әңгімеде Қабыштың қызбен кездесу алдындағы сәтіне дөп басып, жігіттің психологиялық күйін нағымды бейнелейді.

М.Әуезовтің өте көркем, тартымды жазылған «Кім кінәлі?» әңгімесінде: «...Ғазизаның да жүрегі елжіреп босай бастады. Асау сезімі есінен тандырып, бір суынып, бір күйінген, жас жігіт айтар сөзі таусылып, Ғазизаның жұмсақ денесін қатты қысып, қайта-қайта сүйе берді. Ғазиза да жабысып құшақтап, досының дуылдаған қызулы бетінен, дірілдеген ыстық ернінен ұзақ-ұзақ сүйді...» [4; 293]. Абайдың «Қызарып, сұрланып» өлеңіндегі мына шумақтағы сезім сиқырын шер-тетін сөздерге үндес келеді.

...Дем алыс ісініп,
Саусағы суынап,
Белгісіз қысылып,
Пішіні құбылып.
...Жүрегі елжіреп,
Буындар босанып,
Рахатпен әлсіреп,
Көзіне жас алып [6; 148].

«Кім кінәлі?» әңгімесінде бас кейіпкер Ғазиза мен Ісләмнің арасындағы махаббат күйі баяндалады. Жазушы әңгімеде олардың армандарына жете алмай, шиеленіскен оқиға үстінде күйіншіті трагедиялық жағдайға ұшыраған халдерін шындықпен көрсетеді. Екі жастың сүйіспеншілігін мына үзіндіден көруге болады: «Ғазиза қарсы алдында жантайып жатқан Ісләмнің шашын қолымен сипап қайырып:

- Ол күн келмесе кеткен емес пе? Абайдың өлеңінде бар емес пе? «Жас жүрек жайып саусағын, талпынған шығар айға алыс» деген сияқты әліл білмеген жас көңіл қызыққа жетем деп ойлаған шығар» [4; 291]. Ғазизаның басындағы оқиға мен Татьянаның махаббатының ортақ тілектен туғандығын білдіріп, жазушы Абайдың Пушкиннен аударған «Татьянаның хаты» өлеңінен мысал келтіреді. Абайдың «Татьяна-Онегин» аудармасы арқылы қазақ сахарасындағы көптеген мұңлық қыздарға үлгі болған Татьяна М.Әуезов Ғазизаның басындағы оқиғасына ұқсас екендігін түсіндірмек мақсатпен өлеңнің осы сөздерін қолданады. Абайдың «Татьянаның хаты» өлеңінің бар мазмұнын ашып тұрған қуатты жолдар – «*Жас жүрек жайып саусағын, талпынған шығар айға алыс*». Бұндай сөзді Абайға дейін кездестіргеніміз жоқ, ақынның өзіне ғана тән поэтикалық шеберлігін танытады.

Жазушы әңгіменің бас кейіпкері Ғазизаның

мүсінін сипаттағанда, «Абай жолы» роман-эпопеясындағы сұлу қыздар портретін еске түсіреді. Әсіресе Тоғжан кескінін сомдағанда М.Әуезовтің Абайдың сұлу қыздардың портретін айшықтап жазған өлеңдеріне сүйенгенін білеміз. Сол сияқты «Кім кінәлі?» әңгімесіндегі Ғазизаның портретіне үнілсек: «Аз ғана уақыт өткен соң есік жаққа көзін салып отырған Ісләмнің құлағына ақырын сылдырлап келе жатқан шолпы даусы естіліп, біраздан соң үйге Ғазиза кірді. ...Сәнді киімі Ғазиза кіргенде, үйдің ішіне айрықша көрік, жарастық белгісі бірге кіргендей болды. Жастар біріне-бірі қысылып қарап, ақырын амандасқанда Ғазизаның ақшыл беті дуылдап қызарып кетті» [4; 287]. Жазушы Ғазиза көркіне ерекше сән беретін сылдырлаған шолпысы, қос етек ақ көйлегі, кара камзолы, оқалы тақиясын түрлі бояумен нақтылы бейнелеп, қыздың кескін-келбетіндегі құбылыстарды шеберлікпен даралап кестелейді.

Абайдың «Білектей арқасында өрген бұрым» өлеңінде:

Білектей арқасында өрген бұрым,
Шолпысы сылдыр қағып жүрсе ақырын.
Кәмшат бөрік, ақ тамақ, қара қасты,
Сұлу қыздың көріп пе ең мұндай түрін [6; 89].

Сондай-ақ, әңгімеде: «Екі жылдан бері қарай жаңа ғана көрген Ісләмға Ғазизаның түсі бұрынғысынан әлде неше рет сұлу болып, үйдің ішіндегі ала көлеңкелеу сәулемен ақшыл жүзі өзгеше нұрланғандай көрінді» [4; 287]. Абайдың «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» өлеңінде:

Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы,
Аласы аз қара көзі нұр жайнайды [6; 14].

Екі үзіндіге де көз жіберсек, қыздың бет пішіні, ақшыл жүзі, кара көзі нұрға бөленгені суреттеледі. Қыздың жүріс-тұрысы, сылдырлаған шолпысы, сәнді киімі сияқты Абай өлеңіндегі бар суреттемелер Әуезовтің әңгімесіндегі Ғазиза портретінде қайталанып, одан сайын ажарлана түскен.

М.Әуезов кейіпкерлер портретін мүсіндеудің ғана шебері емес, сонымен бірге шығармада әңгімелеп отырған тұлпар аттың, көкжал қасқырдың да түр-тұлғасын сомдаудың қас суреткері болып танылады. Жазушының «Көксерек» повесі қазақ әдебиеті үшін мүлде соны, ғажайып жаңашыл құбылыс болды. Әлемге әйгілі «Көксерек» повесінде жазушы Көксеректің күшік кезінен арлан болып өскенге дейінгі бой-тұлғасын оқырманға кезең-кезеңмен дәлдеп нақты табиғи түрде суреттеп береді. Мысалы «Көксерек үлкейді. Семіріп жоданғандай да болды. Бірақ үлкейісі даладағыдай емес, бәсеңдеу. Ауылдағы өзі құрбы күшіктерден сонша үлкен

емес» [4; 259]. Бұл – алғаш күшікті ауылға әкеліп, үйге үйретіп асырай бастағаннан кейінгі кезіндегі түрі.

Көксеректің күшік кезіндегі түрі мен көк шолақ қасқыр болып келе жатқандағы кескінін, одан кейінгі арлан болып өскендегі тұлғасын жазушы аңшыларға тән білгірлікпен таныстыра бастайды. «Қасына серік ергеннен бері Көксерек зорайып қатты өсті. Аяқтары жуандап, жүндерінің бәрі де қылаңдап ұзарып, өзі жуан, өзі мықты көкжал болып алды. Қыс іші болса да жоны шығып, алқымы түсіп, семіріп кетті» [4; 264]. Әр мезгіл Көксеректің әрекетін әңгімелер кезде, жазушы оның түр-тұлғасына сипаттама беріп, алдыда күтіп тұрған оқиғаға оқырманын іштей дайындайды.

Ешкімге бой алдырмай жүрген Көксеректің ізіне Қасен аңшы қасқыр алатын ит Аққасқаны салады ғой. Әңгімеде Аққасқаның жаратылыс бітімі, түр-тұлғасы, аяқтарының жуан сомдығы шеберлікпен мүсінделеді. Жазушы қасқыр алып жүрген итті Көксеректен де зор қуатты әрі әсерлі кескіндемелер арқылы суреткерлікпен оқырманға таныстырады. Мәселен: «Екі шекесі «торсықтай» деп аңыз ғыларлық. Бұның да жотасы күлді-реуіштей. Құйрықтан ауыз омыртқаға шейін дөң сияктанып, күдірленіп, дүңкиіп тұрады. Оның үстіне, шеке мен мойын тұптұтас болып келіп, шенбер төске қосылған. Алдыңғы жағы арыстан бейнесіне ұқсайды» [4; 277]. Осы үзіндіден Абайдың аттың сынын беретін «Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ» өлеңіндегі тіркестерді ұшыратамыз. М.Әуезов Абайдың аттың сынын алып иттің мүсінін сипаттауға қолданды деген ойдан аулақпыз. Повесте жазушы Аққасқаны бейнелегенде «құйрықтан ауыз омыртқаға шейін дөң сияктанып» деген Абайдың аттың сынына арналған өлеңіндегі тіркестерді жоғарыда айтқанымыздай дағдылы тәсілмен қолданады. Ал Абай өлеңінде аттың сыны былай берілген:

Ауыз омыртқа шығыңқы, майда жалды,
...Қабырғалы, жоталы, болса күшті [6; 38].

Көшпелі күйде тірлік еткен ақын аттың бағасын өзгеше түсінеді. Мұнда қолмен қойғандай, барлық сыны сырт сымбатынан көрінетін аттың Абай кекілі, құлағынан бастап түгел толық баяндап шығады.

Бәйге аттың мүсінін сынап санауда Абай үлкен білімділік, байқағыштық танытады. Ол әрі шебер ақын болудың үстіне, аса білгір саятшы, атбегі сыншы болып шығады. Абайдың саятшылық өнерін танытатын аса шебер тілмен жазылған «Қансонарда бүркітші шығады аңға» атты өлеңіндегі:

Томағасын тартқанда бір қырымнан,

Қыран құс көзі көріп самғағанда [6; 9].

деген жолдағы сөздер «Көксерек» повесінде кездеседі. Баулып әкелген иесі Аққасқаны Көксеректі ұстауға әзірлеп, тау басында күтіп отыр. Осы сәтті жазушы былай бейнелейді: «Тыныштыққа бой ұрып, жатуды ойлап тұрған жоқ. Күтіп отыр. Биіктен томағасын тартқан қырандай ізденіп, бағып отыр» [4; 279]. үзіндідегі «биіктен томағасын тартқан қырандай» деген тіркес Абайдың саятшылық өнерге арнап жазған өлеңіндегі ақын сөзін қайталайды.

Сонымен қорыта келгенде, М.Әуезовтің прозалық туындыларында Абайдың сөз өрнектері кездеседі. Абай поэзиясындағы ақындық тіл Әуезов прозасында түрленіп, жаңарып қолданысқа түсіп, табиғи үйлесімдік табады.

ӘДЕБИЕТ

1. *Жұртбай Т.* Бесігінді түзе: Роман-эссе. Алматы: Жазушы, 1997. 560 б.
2. *Кекілбаев Ә.* Әуезов туралы сөз / М.Әуезов – XX ғасырдың ұлы жазушысы және гуманисі. Алматы: Ғылым, 1997. 163 б.
3. *Дүйсенбаев Ы.* Мұхтар Әуезов. Алматы: Ғылым, 1974. 220 б.
4. *Әуезов М.* Қилы заман. Повестер мен әңгімелер. Алматы: Жазушы, 1979. 384 б.
5. *Мырзахметұлы М.* «Қазақтың бас ақыны» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциядан // Қазақ әдебиеті, 2004. №23. 4-5 б.
6. *Абай.* Өлеңдер. Алматы: Жазушы, 1976. 240 б.